

«ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴՐԱԽՏԸ» ՄԵՊԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

ՄԱՐԳԻՍ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Ասորեստանի Թիզլաթպալասար I թագավորը մ. թ. ա. 1112 թ. մի մեծ արշավանք է ձեռնարկել Հայկական լեռնաշխարհ՝ Նաիրի ցեղամիության դեմ: Իր արձանագրություններում նա պատմում է նախ և առաջ նաիրյան 23 «թագավորների», այսինքն՝ ցեղապետ-արքաների, դեմ տարած հաղթանակի, ապա ամբողջ Նաիրին նվաճելու մասին¹: Նա հանվանե հիշատակում է ինչպես այդ «թագավորների» երկրները, այնպես էլ արշավանքի ընթացքում իր բանակի հաղթահարած 16 «հզոր լեռները»:

Նաիրիի դեմ իր արշավանքը Ասորեստանի այս թագավորը սկսել է ներկայիս Խարբերդ-Դիարբեքիր շրջանից, որտեղ և պետք է տեղորոշել հիշյալ լեռներից առաջինը և երկրորդը՝ Էլաման և Ամադանան²: Էլամա «հզոր լեռան»³ անունն է պահել Հայկական Տավրոսի արևմտյան հատվածում գտնվող Ելմա-դաղ («Ելմա սար») լեռնաշղթան⁴: Elama>Ելմա անցումը տեղի է ունեցել հայերենում (միջնաձայն ա-ի անկման տեսանկյունից հմմտ. աշակերտ>աշկերտ, Բագարատ>Բագրատ, Բաղանիք>Բաղնիք և այլն): Հստակ է, որ «Տիզլատպիլե-սար Ա-ի արշավուղին, – գրում է Ա. Խաչատրյանը, – եղել է Արևմտյան Տիգրիսի հովտով մինչև Տիգրիսի անձավը, ուր նա թողել է իր արձանագրությունը, ապա Արածանիի հովտով Մանազկերտ, ուր հավանորեն տեղի է ունեցել բախտորոշ ճակատամարտը, ուր կա և իր արձանագրությունը...»⁵:

¹ И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВИИУ). – «Вестник древней истории» (АВИИУ), 1951, 2, № 10, 11.

² И. М. Дьяконов. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, с. 125, пр. 126, с. 152; Н. В. Арутюнян. Биайнили (Урарту). Ереван, 1970, с. 40, 94-95, 409-411; Ն ը լ յ ի՝ Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ). Ереван, 1985, с. 24-25.

³ Elama լեռնանունը հնագույն Էլամ երկրին (Իրանի հարավ-արևմուտքում), իսկ Amadana լեռնանունը արևմտյան Իրանի Համադան քաղաքին առնչելու փորձը (Ա. Ս ա Ր զ Ս Յ Ա Ն. Թիզլաթպալասար I-ի մ. թ. ա. 1112 թվականի նաիրյան արշավանքի երթուղին. – ՊԲՀ, 2002, - 3, էջ 218) հաջողված չի կարելի համարել: Ի դեպ, Համադան-ը իրանական քաղաքի անվան միջնադարյան ձևն է: Նրա հին պարսկական ձևը Hagmatāna է, որից՝ բաբել. Agamtanu և հին հուն. Ἄγβάτανα/Ἐκβάτανα ձևերը:

⁴ Թ. Հ ա կ ը թ յ ա ն, Ս տ. Մ ե լ ի թ - Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա Ր ա ե ղ յ ա ն. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Երևան, 1988, էջ 175:

⁵ Ա. Խ ա չ ա տ Ր յ ա ն. Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 22: Խոսքը Մանազկերտի շրջանի Յոնջալու գյուղի արձանագրության մասին է (տե՛ս АВИИУ, № 17; Ն. Ա դ ն ն ց. Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 59-60, Я. А.

ժամանակին եվրոպական պատմագրության մեջ տեղ գտած այն կարծիքը, թե Թիզլաթփալասար I-ը իր նվաճումները հասցրել է մինչև Կուր գետի հովիտ և Կասպից ծով, հետագայում մերժվեց⁶, որովհետև բխում էր Kirini/Կուր և Paiteri/Փայտակարան անունների պատահական հնչյունական նմանության վրա հենված և որևէ այլ հիմնավորում չունեցող կոահումներից: Այսուհանդերձ, անկասկած է, որ Թիզլաթփալասար I-ի բանակը Հայկական Պարից հյուսիս ընկած շրջաններում եղել է: Դրա մասին են խոսում հետևյալ հանգամանքները: 1. Իր արձանագրություններում Թիզլաթփալասար I-ը պարծենում է. «Լայնարձակ Նաիրի երկրին իր ամբողջ սահմաններով ես տիրեցի»⁷: 2. Թիզլաթփալասարի հիշատակած 16 «հզոր լեռները» տեղորոշման ավելի ընդարձակ տարածք են պահանջում, քան Արևմտյան Տիգրիսի վերնագավառից մինչև Արածանիի վերնագավառ կամ նույն Արևմտյան Տիգրիսի վերնագավառից մինչև Դայաենի//Տայք ձգված շրջաններն են: 3. Նույնը պետք է ասել նաև «նվաճված» 23 երկրների վերաբերյալ: 4. Արձանագրության մեջ հիշատակված լեռնանուններից Šahišara-ն (<*Šahi-Šara) և Ħaštarae-ն (<*Ħašt-Arae)՝ ի դեմս իրենց *Šara և *Arae բաղադրիչների, պարունակում են Շարայի⁸ և Արայի⁹ (Շիրակի, Արարատյան դաշտի և Արայի լեռան առասպելաբանական անվանադիրների) անունները: 5. Հայկական հին ավանդությունը մեր երկրի տարածքում տեղի ունեցած միակ (և հայերի համար կորստաբեր) բախումը ասորեստանցիների հետ, սպասածին հակառակ, դնում է ոչ թե Վանա լճի ավազանում, այլ Արարատյան դաշտում: Դրա արտացոլումն ենք տեսնում «Արա և Շամիրամ» վիպերգում:

Մեր կարծիքով, Թիզլաթփալասար I-ի բանակը մ. թ. ա. 1112 թ. անցել էր Հայկական Պարը նրա արևելյան մասում, ապա Տայք հասել Արարատյան դաշտ Շիրակ-Վանանդ-Բասյան ուղղությամբ: Դայաենի//Տայքում էին ասորեստանցիները երկրորդ հաղթանակը տարել 60 նաիրյան ու դաշնակից ցեղերի աշխարհագորի դեմ, այստեղ էր Թիզլաթփալասար I-ը գերեվարել Դայաենիի «թագավոր» Սենիին, այստեղից էր նրա դաշնակիցներին հալածել մինչև «Վերին ծով», որը, անկասկած, Սև ծովն է¹⁰: Ն. Ադոնցի կարծիքով, «համարյա ստույգ է, որ 23 պետությունները շարված էին այն ճանապարհի երկու կողմե-

М а н а н д я н. О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении. Ереван, 1956, с. 17, 19):

⁶ Ն. Ադոնցի, *նշվ. աշխ.*, էջ 59, Я. А. М а н а н д я н. *Նշվ. աշխ.*, էջ 17-18:

⁷ АВИИУ, № 11.

⁸ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց (այսուհետև՝ *Խ ո ռ ե ն ա գ ի*), Երևան, 1981, Ա, ժթ: Շախիշարան դժվար թե լինեք արդի Շարայի լեռը Շիրակում (բարձր. 2474 մ, կոչված նաև Կոլգաթ, Դոլղաթ): Թիզլաթփալասար I-ը իր տեսադաշտում հայտնված Արագածը (բարձր. 4096 մ) թողած՝ դրան չէր դասի նաիրյան 16 «հզոր լեռների» շարքը:

⁹ *Խ ո ռ ե ն ա գ ի*, Ա, ժե, Ա, ժգ, Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Երևան, 1939, գլ. Ա, էջ 6: Ħaštarae լեռնանվան Հաշտ-Արայե արտասանությունն ընդունելիս (սեպագր. հ/խ, հ), նրա առաջին բաղադրիչը կարող ենք արմատակիցը համարել աշտարակ բառի և Աշտարակ տեղանվան առաջին աշտ- բաղադրիչների: Այս դեպքում Ħašt-Arae լեռնանվան մոտավոր իմաստը «Բարձրալի Արա» է լինելու:

¹⁰ И. М. Дьяконов. Предыстория..., с. 125, пр. 124, с. 126; Н. В. А р у т ю н я н. Биайнили (Урарту), с. 40, 412.

րում, որտեղից անցել է ասորեստանյան բանակը»¹¹: Ավելացնենք. արձանագրության մեջ հիշատակված 16 «հզոր լեռները» ևս գտնվել են այդ նույն ճանապարհի շուրջ: Ասորեստանցիները դրանք «հաղթահարել» են 23 երկրներով անցնելու ընթացքում: Այսպիսով, հնարավոր է որոշակի համապատասխանության մեջ դնել լեռները երկրների հետ: Քանի որ առաջինն հիշատակված լեռը՝ Էլաման, գտնվել է առաջինը հիշատակված երկրում՝ Թումմեում¹², իսկ լեռներից վերջինը հիշատակված Շեշեն գտնվել է երկրներից վերջինը հիշատակված Դայաենիում¹³, հետևաբար, մյուս լեռները հերթականությամբ պետք է գտնվեին նույնպես հերթականությամբ հիշատակված երկրներում: Օրինակ՝ 5-րդ և 6-րդ տեղերում հիշատակված լեռները գտնվել են 6-րդ, 7-րդ և 8-րդ (ըստ երևույթին, նաև 9-րդ) տեղերում հիշատակված երկրներում կամ դրանց շրջապատում¹⁴:

Ամենայն հավանականությամբ, Թիզլաթփալասար I-ի ձեռքի տակ, հետագա Պևտինգերյան քարտեզի նման, Հայկական լեռնաշխարհի ինչ-որ ճանապարհացույց է եղել՝ գլխավոր ճանապարհների շուրջ գոյություն ունեցած «հզոր լեռների» և «երկրների» ցուցումով: Ինչպես Վ. Ա. Յակոբսոնն է նշում, այդ արշավանքի ճշգրիտ երթուղին անհայտ է, բայց, ըստ երևույթին, այն ընթացել է առևտրական հին ճանապարհով¹⁵: Կարծում ենք, որ նաև ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցած առևտրական այդ հին ճանապարհը հիմնականում այն նույն ուղեգիծն է ունեցել, ինչ ավելի ուշ հռոմեական բանակների Տոմիսա–Տիգրանակերտ, Տիգրանակերտ–Արտաշատ և Արտաշատ–Սատաղ արշավուղիների ամբողջությունը (հմմտ. Պևտինգերյան քարտեզի համապատասխան երթուղիները):

Կողք կողքի դնելով Թիզլաթփալասար I-ի մ. թ. ա. 1112 թ. նաիրյան արշավանքի նկարագրության մեջ հիշատակված լեռների և երկրների ցուցակները, կունենանք հետևյալ մոտավոր համապատասխանությունը.

¹¹ Ն. Ա. Դ. Կ. և Գ. Նշվ. աշխ., էջ 61:

¹² Ըստ երևույթին, Tumme երկրի անունը նույնական է Եփրատի գետանցի մոտ գտնվող Թմնիս ամրոցի (Տոմիսա) անվան հետ, իսկ դրանց հիմքում հ.-ե. *tam- արմատն է: Վերջինիցս ունենք թուրք «գետի առաջ շինված պատնեշ», «տան շուրջը քաշած պատ» բառը [Ն. Ա. Դ. Կ. և Գ. Նշվ. աշխ. Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. II, Երևան, 1973, էջ 206]: Այս Tumme//Tummi (<*Tum-ni) երկրից բացի գոյություն ուներ մեկ ուրիշ Tumme, որը գտնվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավում (ԿՄ, Կ. 188-189): Հարավային Tumme-ն ընդգրկել է Հռիփսիմյանց վարքում Թմնիս կոչված բնակավայրի շրջանը: Հետագայում Թման (<*թում-ան) անունով են հայտնի դարձել թե՛ բնակավայրը, թե՛ իր շրջանը՝ Կորդուք գավառը (Ս. Ե. Կ. և Գ. Նշվ. աշխ. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 53):

¹³ Н. В. А. р. у. т. ю. н. я. н. Биайнили (Урарту), с. 42, 415-416.

¹⁴ Ս. Պ. Կ. և Գ. Նշվ. աշխ. «Եղջերավոր»– «գիշատիչ» հակադրամիասնական պաշտամունքի արտացոլումը նաիրյան մի քանի տեղանուններում.– «Հայ ժողովրդական մշակույթ», ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԲ հանրապետական գիտ. նստաշրջան, IX, Զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 1997, էջ 48:

¹⁵ В. А. Я. к. о. б. с. о. н. Месопотамия в XVI–XI вв. до н. э.– История древнего мира. Ранняя древность. М., 1989, с. 208. Թիզլաթփալասար I-ի բանակի արշավուղու հյուսիսային հատվածը սկսվելով Արարատյան դաշտից, այնուհետև ընթանալու էր Շիրակ–Վանանդ–Բասեն–Կարին հիմնական ուղղությամբ: Այդ նույն ուղղությունն ունեն ներկայիս Գյումրի–Կարս–Սարիղամիշ–Խորասան–Հասանկալ–Էրզրում երկաթուղային և խճուղային ճանապարհները:

Թիվ	Լեռներ	Խումբ	Թիվ	Երկրներ	Խումբ
1.	Elama	I	1.	Tumme	I
2.	Amadana	II	2.	Tunube	
3.	Elhiš		3.	Tuali	
4.	Šerabeli	III	4.	Kindari	
5.	Tarhuna		5.	Uzula	
6.	Tirkahuli		6.	Unzamuni	
7.	Kizra	IV	7.	Andiabe	
8.	Tarhanabe		8.	Pilaqinni	
9.	Elula		9.	Aturgini	
10.	Ħaštarae		10.	Kulibarzini	
11.	Šaħišara	V	11.	Šinibirni	
12.	Ubera		12.	Ħimua	
13.	Miliadruni		13.	Paiteri	
14.	Šulianzi	VI	14.	Uiram	
15.	Nubanaše		15.	Šururia	
16.	Šeše		16.	Abaeni	
			17.	Adaeni	
		VII	18.	Kirini	
			19.	Albaia	
			20.	Ugina	
		VIII	21.	Nazabia	
			22.	Abarsiuni	
			23.	Daiaeni	
ընդամենը՝ 16 լեռ			ընդամենը՝ 23 երկիր		

Մեր կարծիքով, Թարխանաբեն Հայկական Պար լեռնաշղթան է (Մասիսներով), որով ավարտվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավային կեսի 8 լեռների թվարկումը, և որից հետո սկսվում է հյուսիսային կեսի 8 լեռների թվարկումը: Ըստ բերված ցուցակի, V խմբի երկրները՝ Ħimua-ն, Paiteri-ն, Uiram-ը գտնվել են V խմբի լեռների՝ Elula-ի և Ħaštarae-ի հարևանությամբ: Քանի որ Ħaštarae-ն Արայի լեռն է, իսկ նրանից հետո հիշատակված Šaħišara-ն, հավանաբար, Արագածը, որը գտնվում է դրանից հյուսիս-արևմուտք, ուրեմն, դրանից առաջ հիշատակված Elula լեռը կարող էր գտնվել դրանից՝ Ħaštarae// Արայի լեռից, հարավ-արևելք: Elula-ի այդպիսի տեղորոշումը և անվան ստուգաբանությունը ցույց են տալիս, որ դա Գնդասար լեռն է (2974 մ)՝ Գեղամա լեռնաշղթայի հարավային ծայրին, նրա և Վարդենիսի լեռնաշղթայի հատման վայրում¹⁶: Լե-

¹⁶ Ա. Ա ս լ և ն յ և ն, Հ. Գ ր գ է ար յ և ն. Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան, Երևան, 1981, էջ 56:

ռան ժամանակակից Գնդասար անունը (և նրա թրք. Թուփդաղ կրկնորդը) հստակ ստուգաբանություն ունի՝ Գնդասար <*գունդ-ա-սար:

Նախապես նշենք, որ *El-ula բաղադրիչներով կազմված այս լեռնանվան *El-բաղադրիչը առկա է ինչպես նույն արձանագրության մեջ հիշատակված Elama (<*El-ama) և Elhiš (<*El-ḥiš) լեռնանուններում, այնպես էլ խեթական արձանագրությունների Elurria (<*El-ur-iā)¹⁷ և ասորեստանյան արձանագրությունների Elamuni (<*El-am-uni?)¹⁸ լեռնանուններում: Այս լեռնանունների *El-բաղադրիչները նույնական են հայերեն էլ արմատի հետ՝ առկա հետևյալ բառերում. ելուն «դուրս ցցված», ելանել «դուրս գալ, ծագել, բխել», «վեր բարձրանալ» և այլն, իսկ բարբառային էլ՝ «զառիվեր»¹⁹: Հայերեն այս արմատը ծագում է հ.-ե. *el- «ելնել, բարձրանալ, աճել» նախաձևից, որից են սերում նաև ազգակից լեզուների հետևյալ բառերի արմատները. հին հնդկ. rōdhati «բարձրանալ, աճել», ավեստ. rao(aiti «աճում է», գոթ. liu(an «աճել» և այլն²⁰: Մեր էլ-ի «զառիվեր» նշանակությանը առավել մոտ է հին հնդկ. rōdhas նույնարմատ բառի «զառիթափ ափ» նշանակությունը (նշանակում է նաև «թումբ», «ամբարտակ, պատնեշ, պատվար»)՝²¹: Մեր էլ արմատի նախնական նշանակությունը հիշյալ լեռնանուններում լինելու էր «բարձունք, սար»:

El-ula լեռնանվան երկրորդ բաղադրիչի մեջ մենք հակված ենք տեսնելու հայերեն ողն «կռնակ, ողնաշար» բառի ող արմատը. ողն < հ.-ե. *ol-en-²², որտեղ *ol- «ծռել, ճկել, կորացնել»: Նույն այս արմատն է առկա նաև ողկույզ (<*ող-կույզ) «խաղողի ճուղք, կույզ» (բարբառներում նաև կոյզ //կուզ տեսքով)²³ և ոլոռն (<*ոլ-որ-ն) բառերում (վերջինիս կազմության համար հմնտ. ոլորք, ոլորտ): Ոլոռն ոչ միայն «բակլայի կամ մաշի նման ընդդեմ» է նշանակում, այլև «խոշոր կաթիլ (քրտինքի, արցունքի)», «կտրված կաթի մեջ ձևացած գնդիկները», «կարկուտի մեկ հատիկը» և այլն²⁴: Կարծում ենք, որ ողն -ի *olen նախաձևի երկար *ōlen- տարբերակից է ծագում ունի «մարգարտի հատ կամ զարդի համար փոքրիկ օղակաձև ապակի» բառը, որից ունենք բարբառային ոլունք, հլուն ձևերը՝ «ուլունք» և «ոլոռի մեծությամբ կտոր կամ կաթիլ (շաքարի, քրտինքի)» նշանակություններով²⁵: Իսկ վերջիններիս բնորոշ է ուռուցիկ գնդաձևությունը: Այս իմաստով էլ ուլն-ի կամ ողն-ի *ōl- կամ *ol- արմատը առկա է Գնդասարի հնագույն Elulu (<*el - «սար» + ul - «գնդաձև») անվան մեջ:

Վերոբերյալ ցուցակում լեռնանունների և երկրանունների 2:3 հարաբերությամբ (16:8=2, իսկ 23:8(3) զուգադրումից, ինչպես տեսանք, բխում է, որ Uiram և Šururia երկրները գտնվել են Դաժտարե և Տաճարա լեռների հարևանությամբ: Քանի

¹⁷ В. Н. Х а ч а т р я н. Восточные провинции Хеттской империи. Ереван, 1971, с. 72, 75.

¹⁸ ТУ, с. 253.

¹⁹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 8-9:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Wörterbuch Sanskrit-Deutsch, von Prof. Dr. Dr. habil. Klaus Mylius. Leipzig, 1980, S. 407.

²² Գ. Ջ ա հ ո լ կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊՆԺ), Երևան, 1987, էջ 122, 238:

²³ ՀԱԲ, հ. III, Երևան, 1977, էջ 553:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 551:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 592-593:

որ դրանցից *Šururia*-ն ավելի մոտ էր *Šahišara* լեռանը (հավանաբար, Արագածին), ապա տեղորոշվելու է ավելի արևմուտք, քան դրանից առաջ և *Haštarae* (Արայի) լեռանը կից հիշատակված *Uiram*-ը: Մրանց անունների ստուգաբանությանը ձեռնամուխ լինելուց առաջ փաստենք, որ նախապես հայոց հնագույն խաղողի ու գինու աստվածությանն են վերաբերել այն ավանդազրույցները, որոնց համաձայն Նոյ նահապետը առաջին խաղողի որթը տնկել է Երևանում և եղել է իր մշակած խաղողից քաշած առաջին գինին ըմպողը և առաջին հարբած մարդը²⁶:

Երևանի առնչությամբ հույժ ուշագրավ է միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում գեղ (ձեռագրական սխալի հետևանքով՝ երբեմն գեգ, գեզ) բառին տրված բացատրությունները. «Գեղ - երևան, կամ գեգ», «գեղ եւ գեգ. երևանի կամ յայտնի», «գեղ. երևան»²⁷: Մեր կարծիքով՝ Երևան /Գեղ համադրումը բացատրվելու է նրա խաղողի հայրենիք ըմբռնվելու իրողությամբ (գեղ-արմատը պարունակող Գեղամ և Գեղա(ր)քունիք անունները կրած անձի և գավառի հետ Երևանը որևէ կապ չունի): Երևանի առնչությամբ բերված գեղ-ը ծագում է հ.-ե. *üel- «ոլորել, փաթաթել» արմատից, որից և նրա միջին ու ստորին ձայնդարձերից ունենք հայերեն գեղձ «բաղեղ, պատատուկ», գաղձ «մի տեսակ պատատուկ, գալլիսոտ, որ ուրիշ բույսերի վրա փաթաթվելով՝ դրանց հյութը ծծում և չորացնում է» լատին. *con-volvulus*, հուն. *ελὸς* «բաղեղ», մանավանդ «որթի ճյուղ», «խաղողի որթ» բառերը²⁸: Անտարակույս, խաղողի որթը այդպես կոչվել է բաղեղի և պատատուկի նման ոլորվելով աճելու ու իր հենարանին փաթաթվելով բարձրանալու պատճառով: Երևանի համբավը որպես խաղողի ու գինու հայրենիքի իր արտացոլումն է գտել ինչպես հեքիաթների ներածականներում, այնպես էլ մանկական խաղերգերում՝ ընդ որում, նաև Արևմտյան Հայաստանում²⁹ և հայկական այնպիսի մի հեռավոր գաղթօջախում, ինչպիսին Նոր Նախիջևանն է³⁰:

²⁶ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 169, 336:

²⁷ Բառգիրք հայոց, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամալյանի, Երևան, 1975, էջ 63, էջ 63, ծնթ. 102, էջ 356, ծնթ. 102: Գեղ բառի «երևանի կամ յայտնի» բացատրությունը ստեղծվել է Երևան տեղանունը երևալ բայից բխեցնող ժողովրդական ստուգաբանության հիման վրա: Իսկ դրա հենքը Նոյ նահապետի մասին հայկական ավանդություններն են (տե՛ս Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 156, 157): Դրանց տեղյակ էին անգամ XIX դ. սկզբին Հայաստան այցելած եվրոպացի ճանապարհորդները: Անգլիացի Ուիլյամ Աուզլեյը իր հուշերում գրում է. «Հայերը, որոնք քիչ անգամ են մոռանում իրենց մեծ նախահայր Նոյին, երևակայում են, որ Երևանը (*Erivan*) «երևալ» նշանակությամբ, պետք է լինի այն շրջանը, որ առաջին անգամ երևաց նահապետին, երբ նա իջնում էր Արարատ լեռից» (Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Ուղեգրություններ, հ. VI, Երևան, 1934, էջ 453): Այսպիսով, գեղ բառը իր «երևանի կամ յայտնի» բացատրությամբ ևս առնչվում է մշակովի խաղողի հայրենիք ըմբռնված Երևանին և առաջին խաղողագործ Նոյ նահապետին:

²⁸ ՀԱԲ, հ. I, Երևան, 1971, էջ 506, 530-531, 534, Древнегреческо-русский словарь. Т. I. М., 1958, с. 513.

²⁹ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, 1974, էջ 348:

³⁰ Խ. Փ ո թ ք է յ ա ն. Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Երևան, 1965, էջ 130:

Նոյի հայկական նախատիպը մի կողմից խաղողին և գինուն, մյուս կողմից Մասիսին ու Նոյի տապանին առնչվում է տապան բառի իմաստաբանական կրկնորդ նաև բառի միջոցով, որը նաև «ավագան, տաշտ (գինու համար)», «կոնքաձև աման՝ գինի կամ քաղցու ածելու համար» նշանակությունն ունի³¹: «Որթն դրախտաբոյս է տունկ, /Չոր բերե՛ գիսաղողն ողկուզեայ, /Ազնիւ գովական պտուղ, /Ճաշակածն ասեն Ադամայ»³² միջնադարյան տաղից պարզվում է, որ մեր խաղողագործ և գինեգործ աստվածությունը նույնացված է եղել նաև աստվածաշնչյան Ադամի հետ, իսկ խաղողի որթը համարվել է «դրախտաբոյս տունկ»: Փաստորեն, գործ ունենք Հայաստանի ինչպես «երկիր դրախտավայր», այնպես էլ խաղողի հայրենիք ըմբռնվելու արձագանքների հետ (այստեղ՝ Մեղրու և Լոռի-Փամբակի կիրճերում դեռևս պահպանվում են վայրի խաղողի տեսակներ)³³:

Ի տարբերություն Հայաստանի արևմտյան մասում (Արևմտյան Եփրատի ավազանը և Տիգրիսի վերնագավառը ներառյալ) տեղորոշվող աստվածաշնչային դրախտի, շումերների և էլամցիների պատկերացրած դրախտը՝ «Աստվածների պարտեզը», տեղորոշվում է Արարատյան դաշտում: Աստվածաշնչային Նոյի միջագետքյան նախատիպ Ուտնապիշտիմին հանդիպելու համար Հայկական լեռնաշխարհի ոտք դրած Գիլգամեշը, «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի համաձայն, «հեռվեն նշարեց աստվածներու պարտեզը և անոր քով փութաց: Մարդիոնե ծառը հոն իր պտուղը ուներ: Որթատունկերը պատած էին զայն և խաղողի ողկույզները կախված էին անկե»³⁴ (ընդգծումը մերն է – Ս. Պ.): Աստվածների պարտեզն ուներ իր հսկիչը, որը աստվածների մատուցակ Սիդուրի դիցուհին էր³⁵: Դյուցազնավեպի այդ դրվագում առկա է Հայկական լեռնաշխարհի խաղողի այգիների և գինեգործության վերաբերյալ շումերների ունեցած պատկերացումների արձագանքները: Արմավիրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված կավե սալիկներից մեկի էլամերեն տեքստը պարունակում է մի հատված «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպից: Ընդ որում, դա Գիլգամեշի ու Սիդուրի դիցուհու հանդիպման դրվագն է³⁶: Ի պաշտոնե Սիդուրին կոչվում էր նաև sábitu «մատուցակ»³⁷: Ամենայն հավանականությամբ, նաև վերջինովս է պայմանավորված եղել այն հանգամանքը, որ Ուրարտու ժամանած էլամցի դերասանները Գիլգա-

³¹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 433, Ս տ. Մ ա լ ի ս ա յ ա ն ց. Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. III, Երևան, 1944, էջ 444:

³² Կ. Կ ո ս տ ա ն ե ա ն ց. Նոր ժողովածու. Միջնադարեան հայոց տաղեր եւ ոտանաւորներ, պրակ Ա, Թիֆլիս, 1892, էջ 39:

³³ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. V, Երևան, 1979, էջ 5:

³⁴ Ն. Մ ա ր տ ի ր ո ս յ ա ն. Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դյուցազնավեպ, Երևան, 1963, էջ 78:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 79, 120:

³⁶ Ս. Հնայակյանի կարծիքով, ներկայացումը տրվել է ուրարտական թագավորի կամ թագաժառանգի պսակադրության առիթով (Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 98-99, ծան. 76):

³⁷ Г р. К а п а н ц я н. Об урартском божестве Шабиту.– ՀՄՄՌ ԳԱ հասարակական գիտությունների «Տեղեկագիր», 1946, № 11-12, էջ 13-15: «Գիլգամեշ»-ի խեթերեն թարգմանության մեջ Սիդուրի դիցուհու Šabitu մակդիրը փոխարինված է Tinna-ով (նույն տեղում, էջ 14): Հմմտ. հայ թին «խաղողի կուտ» (ՀԱԲ, հ. II, էջ 184), «խաղողի կորիզը, կճեպը, չեչ» (ՀԲԲ, հ. II, Երևան, 1944, էջ 107):

մեշի և Միդուրի դիցուհու հանդիպման տեսարանը ներկայացնեն խաղողագործության և գինեգործության հայրենիք համարված ուրարտական դարաշրջանի Ուազա ([՝]Aza) երկրում, նրա կենտրոնատեղի Արգիշտիխինիլի-Արմավիրում³⁸: Այս երկրանունը՝ [՝]Aza/Մaza/յaza, Ն. Հարությունյանը ստուգաբանում է վազ «խաղողի որթ» բառի միջոցով, այն հասկանալով որպես «խաղողի վազերի (երկիր)»³⁹: Արարատյան դաշտի այս հատվածի խաղողի մշակության և գինեգործության հնագույն կենտրոններից մեկը լինելու վկաներն են Մեծամորի բրոնզեդարյան սրբարաններից մեկում կավակերտ բլիթ-հացերի, ծխական հաց թխելու օջախի ու սաջի կողքին հայտնաբերված երկարավիզ սափորները, որոնք «վկայում են գինու հեղման արարողություններ»⁴⁰:

Թիզլաթիալասարի արձանագրության մեջ հիշատակված նաիրյան Շուրուրիա երկիրը ևս համընկնում է հետագա Արագածոտն գավառի կամ նրա մեծ մասի հետ, որովհետև վերոբերյալ լեռներ-երկրներ ցուցակի համաձայն հարել է Շախիշարա (հավանաբար, Արագած) լեռանը: Շուրուրիա երկրի Sur-ur-ia բաղադրիչների տրոհվող անունը նույնպես «խաղողային» բնույթ ունի: Այն կազմող բաղադրիչներից առաջինը արմատ է, իսկ երկրորդն ու երրորդը՝ վերջածանցներ: Տեղանվան առաջին բաղադրիչը նույնական է հայերեն *շուր (< հ.-ե. *sker – «պտտել, դարձնել, թեթել») արմատի հետ՝ առկա շուրջ, շուրթ, շուռ, շրտել «թեթել, ծռել» բառերում⁴¹: Այս նույն արմատն ենք տեսնում նաև շրքամ (<*շուր-քամ) և շրուանդ (<*շուր-վանդ) բառերում: Մրանցից շրքամ-ը նշանակում է «ջրախառն քաղցու» (*շուրքամ հմմտ. քամել), իսկ շրուանդ՝ «խաղողի ճիթ, որի վրայից պոկած են խաղողները, չանչ, քնթեռն» (հմմտ. շոր «խաղողի չանչ կամ կնճիռ, որից արդեն քաշված է օղին») ⁴²: Ի դեպ, շրուանդ բառի *վանդ (< հ.-ե. *üen-dh-) բաղադրիչը, *շուր-ի նման, ի ցույց է հանում խաղողի վազի ու լորվելով աճելու ձևը: Հ.-ե. *üendh- նախաձևից ունենք նաև գինդ «խաղողի խիդր» բառը⁴³:

Տururia<*Sur-ur-ia երկրանվան երկրորդ՝ -ur-, բաղադրիչը նույնպես հնդեվրոպական ծագում ունի և նույնական է հայերեն -որ կամ -ուր (տարբերակներ են)⁴⁴ վերջածանցների հետ: Երկրանվան երրորդ բաղադրիչը՝ -ia-ն, ծագում է հ.-ե. -i(i)ā վերջածանցից, որը Գ. Ջահուկյանի կարծիքով, վաղնջահայերենում (մ. թ. ա. III հազ. սկզբից մ. թ. ա. XIII դ.) դեռևս գործուն և արդյունավետ վերջա-

³⁸ ТУ, с. 13, 32-33.

³⁹ Н. В. А р у т ю н я н. Новые урартские надписи Кармир Блура. Ереван, 1966, с. 91, пр. 43. Վազ «խաղողի ուր» բառը Հ. Աճառյանը նույնարմատ է համարում վազել «դուրս ցատկել» բայի հետ (ՀԱԲ, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 293): Գ. Ջահուկյանը դրանք հակված է բխեցնելու հ.-ե. *üegh'- «շարժվել, ընթանալ» արմատից (Г. Б. Д ж а у к я н. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка. Ереван, 1967, с. 264-265):

⁴⁰ Մեծամոր (ուսումնասիրություն 1965-1966 թթ. պեղումների տվյալներով), Երևան, 1973, էջ 123:

⁴¹ Г. Б. Д ж а у к я н. Очерки ..., с. 146, 263.

⁴² ՀԲԲ, հ. III, էջ 548, 543, 532:

⁴³ ՀԱԲ, հ. I, Երևան, 1971, էջ 557:

⁴⁴ ՀԼՊԼԺ, էջ 234-235:

ծանց է եղել⁴⁵: Այն որպես տեղանվանակերտ վերջածանց առկա է խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական սեպագիր արձանագրություններից հայտնի հայկական այնպիսի տեղանուններում, ինչպիսիք են Alziia, Arniia, Arziia, Alqania, Alia, Alluria և այլն⁴⁶: Այս նույն տեղանվանակերտի հետին ձևն է վկայված Lonի, Կարբի, Կոթի, Կումայրի, Ուշի, Փարպի և այլ տեղանուններում:

Հետագա դարերում ևս Արարատյան դաշտի այս հատվածը խաղողի մշակության ու գինեգործության հռչակված կենտրոն էր: Երվանդունյաց դարաշրջանում Արագածոտնը կոչվում էր *Սակա: Այս տեղանվան մեջ առկա է «գինի» նշանակող *սակ արմատը (հմմտ. սակարան «մատովակների մատանը» և «գինու մեծ գավաթ»)⁴⁷ և -ալ տեղանվանակերտ վերջածանցը (հմմտ. Կճալ, Ձիրալ, Կարդնալ և այլն): Արմավիրում հաստատված Երվանդունի թագավորներից առաջինը կոչվում էր Երուանդ Սակաակեաց, այսինքն՝ «Սակավում բնակվող»⁴⁸ (հմմտ. Մինակեաց՝ «որ կեայ ի վերայ սեան, բնակեալ ի գլուխ սեան»⁴⁹): Պտղոմեոսի «Ասիայի երրորդ քարտեզում» Մեծ Հայքի վարչական միավորներից մեկի Sacasene regio-ն Կուր գետի աջափնյակում գտնվող Sacasene//Շակաշենը չէ, որովհետև նշված է Շիրակից (Siracene regio) աջ և Արմավիրից (Armauria) վերև: Ըստ այսմ, Sacasene-ն ուղղելի է *Sacaene <*Սակա-ene (ձևափոխվել է Sacasene//Շակաշեն-ի ազդեցությամբ): *Սակա-ի հիմք *սակ արմատը արաբերենից փոխառյալ լինել չի կարող, որովհետև, ըստ Քսենոփոնի, նրանով կազմված անունն՝ (Ἄ((, կրում էր մ. թ. ա. VII-VI դդ. սահմանազլխին թագավորած Մարաց Աստիագես թագավորի մատովակը⁵⁰: Ըստ երևույթին, Սակաս-ը այդ անձի բուն անունը չէ, այլ պաշտոնի անվանումը՝ «մատովակ» իմաստով: Նույն *սակ արմատով բառեր կան նաև հնդեվրոպական մյուս լեզուներում. հմմտ. լատին. saccātum «վատորակ գինի», «խառնուրդ ըմպելիք», «պղտոր, վատահամ խմիչք», այլբան. gjak «արյուն» (առասպելաբանական ընկալմամբ «գինի»//«արյուն»), ռուս. сок «հյութ, ավիշ, քամուր», պրուս. sackis «բույսերի և պտուղների հյութ» և այլն⁵¹: Ի դեպ, Երուանդ/Արուանդ թագավորի վերաբերյալ առասպելի մի պատահիկի համաձայն, նա արգելափակված էր «ի գետս և ի մառանս»⁵²: Արագածոտնի հռչակը որպես գինու մառանի վավերացված է ավելի ուշ օտարների կողմից նրան տրված Շարաբխանե (պարս. šarabhane «գինետուն»), Շարապ-

⁴⁵ ՀԼՊՆԺ, էջ 231:

⁴⁶ Ա. Ք ո ս յ ա ն. Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004, էջ 33, 41, 42, В. Н. Х а ч а т р я н. Восточные провинции Хеттской империи (вопросы топонимики). Ереван, 1971, с. 139-143; ТУ, с. 20, 21, 23.

⁴⁷ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 159-160:

⁴⁸ Խ ո ր է ն ա ց ի, Բ, կե, Ս. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. Հայոց երեք արքայազուների հասարակական ֆունկցիաների մասին. – ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ գիտ. աշխատություններ, III, Գյումրի, էջ 69-71, ն ու լ ի ՚ Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, Երևան, 2006, էջ 350-353:

⁴⁹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. II, Երևան, 1981, էջ 716:

⁵⁰ Xenoph., Cyrop., III, 8-11.

⁵¹ Ա. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. Հայոց երեք արքայազուների հասարակական ֆունկցիաների մասին, էջ 71:

⁵² Պ. Հ ա կ ո ր յ ա ն. Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի նամակները Նիկողայոս Մառին. – Մառը և հայագիտության հարցերը, Երևան, 1968, էջ 257:

խանէ անվան մեջ⁵³:

«Խաղողային» ստուգաբանությամբ անուն ունի նաև *Uiram* երկիրը, որը, Թիգլաթփալասար I-ի արձանագրության համաձայն, գտնվում էր *Paiteri* և *Sururia* երկրների միջև, իսկ ըստ վերոբերյալ լեռներ-երկրներ ցուցակի, հարում է *Haštarae*-ին՝ Արայի լեռանը: *Uiram/Širam* երկրանվան մեջ կարելի է առանձնացնել **uir*- արմատը և -*am* վերջածանցը (վերջինիս համար հմմտ. թառամ, թարշամ, իսալամ, սիրամ և այլն): Երկրանվան **uir*- արմատը նույնական է վիրենի բառի վիր արմատի հետ, որին հավելվել է բուսանվանակերտ -ենի վերջածանցը (հմմտ. դեղձենի, ուռենի, տանձենի և այլն): Վիրենի նշանակում է «խաղողի մի տեսակ, սև կլոր հատիկներով ու բարակ կեղևով»⁵⁴: Ինչպես հայերեն այս բառը, այնպես էլ կապադովյան հունարենի *veria* «խաղողի բարունակ, ուռ որթոյ»⁵⁵ բառը իրենց հիմքում ունեն հնդեվրոպական նախալեզվի **uer*- «ուրդել, պտտել, փաթաթել» արմատը: Ըստ երևույթին, նախկին *Uiram*-ի տարածքում է գտնվել Ստրաբոնի կողմից Արաքսի ափին, Արտաշատից արևմուտք հիշատակված *Աչարա* անունով քաղաքը⁵⁶: Եթե հուն. *Աչարա* = **ūazara*, ապա այս տեղանվան մեջ ևս կարելի է առանձնացնել վազ «խաղողի որթ» բառը, որին հավելվել է -ար վերջածանցը (հմմտ. այս վերջածանցը արդար, կերպար, մուլար, պալար և այլ բառերում):

Ասվածների հիման վրա կարելի է նոր տեսանկյունից դիտարկել Ստրաբոնի հաղորդումը հայաստանարնակ այնիանների մասին: Ավելի հին աղբյուրներից օգտված հույն աշխարհագետը հաղորդում է հետևյալը. «Պատմում են, որ այնիանների մի մասը բնակվում է Ուիտիայում, իսկ մյուս մասը՝ Արմենիայից վերև, Արոսի և Նիբարոսի (սրանք Տավրոսի մասերն են) հետևում»⁵⁷: Արմենիա անվան տակ Ստրաբոնին աղբյուր ծառայած երկր, անշուշտ, ի նկատի է առել ոչ թե ամբողջ Հայաստանը, այլ Աքեմենյան աշխարհակալության հայկական երկու սատրապություններից XIII-ը (արմենականը), իսկ «Արմենիայից վերև», այսինքն՝ դրանից հյուսիս-արևելք, գտնվել է հայկական XVIII սատրապությունը (սասպեյր-մատիեն-ալարոդյանը)⁵⁸: Այնիանների երկրորդ հատվածի տեղադրությունը, ինչպես տեսանք, հույն աշխարհագետը ճշտում էր «Արոսի և Նիբարոսի հետևում» բառերով: Իսկ դա նշանակում է Մասիսներից հյուսիս, բայց ոչ թե Վանանդ-Շիրակում⁵⁹, այլ Արարատյան դաշտում, քանի որ Ստրա-

⁵³ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցույ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 53:

⁵⁴ ՀԲԲ, հ. IV, Երևան, 1945, էջ 346:

⁵⁵ ՀԱԲ, հ. III, էջ 607:

⁵⁶ Strabo, XI, 14, 3.

⁵⁷ Strabo, XI, 14, 14.

⁵⁸ Ս. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. «Շարայի ցեղամիությունը» Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (մ. թ. ա. VI-V դդ.)- ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1979, №12, էջ 66-67: Հայկական Պար լեռնաշղթային հարավից հարող Արածանիի վերին հոսանքի շրջանը եղել է բուն Արմենիայի (XIII սատրապության) հյուսիսարևելյան ծայրամասը (Լ ե ո. Երկերի ժողովածու, հ. I, Երևան, 1966, էջ 256, շ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Երևան, 1944, էջ 64, 66):

⁵⁹ Շ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Երևան, 1944, էջ 12-13, Ս. Ե ր ե մ յ ա ն. Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և

բոնր այնիանների այս հատվածը հարևանն է համարում սարապարների⁶⁰: Σαραπώρας կոչվածները Շիրակ-Արշարունիքի բնակիչներն են՝ նրանք, որոնց Մովսես Խորենացին համարում է «Շարայի ծնունդք»։ Σαρα-//Շարայ, -πώρα-//»ծնունդ»⁶¹:

Արարատյան դաշտի հնագույն երկրանունների «խաղողագինիական» ստուգաբանությունների լույսի ներքո փորձենք ստուգաբանել նաև նրա հին բնակիչների կրած այնիաններ (Αἰνῖανες) ցեղանունը։ Կարծում ենք, որ այն պետք է վերականգնել *uainian տեսքով և բաժանել *uaSn- «գինի» և -ian բաղադրիչների։ Վերջինս ածականակերտ-ցեղանվանակերտ վերջածանց է. հմմտ. Abil-ian-iñi //Աբեդ-եան-ք, Φαό-ιαν-οι //Քաու-եան-ք, Գաբեդ-եան-ք, հաշտ-եան-ք։ Հին հունարենի այլ բառերի նման *Faí'vīves//uainian- ցեղանվան մեջ նախաձայն F//ú- ընկել է։ *Uainian ցեղանվան *uañn- «գինի» հիմքը տարբերակն է լինելու Ուրարտական թագավորության գլխավոր բաղադրամասը հանդիսացած երկրի BiaSna- (երկրների՝ BiaSnili) անվան, որի ճիշտ արտասանությունը, ըստ Բ. Մ. Դյակոնովի, կարող էր լինել *Vāñnō կամ *Vñāññō⁶²։ Մեր կարծիքով, սրանք արմատակիցներն են ազգակից հնդեվրոպական լեզուների հետևյալ բառերի. իսթ. * uīana, լուվ. wiana, հոմեր. հուն. (F)οῖνος, լատին. vīnum, գերմ. wein, ռուս. вино, հայ գինի և այլն, որոնք բոլորն էլ «գինի» են նշանակում⁶³:

Այնիանների ցեղանվան այդպիսի ստուգաբանության ճշմարտացիությունը հաստատվում է ոչ միայն նրանց՝ արարատյան հատվածի բնակչության շրջանների հնագույն անունների «խաղողային» ստուգաբանությամբ, այլև նրանց մյուս հատվածի բնակչության Ուիտիա (Ούτία) անվան ստուգաբանության միջոցով։ Այն երկրանունը ևս «խաղողային» ստուգաբանություն ունի։ Նրա հիմքում մենք այժմ տեսնում ենք⁶⁴ հ. -ե. * uīt- նախաձևը (ծագած հ. -ե. * uēi-/* uī- «նլորել, հյուսել» արմատից), որից սերած ազգակից լեզուների մի շարք բառեր ունեն կամ «ուտի» կամ «խաղողի վազ» նշանակությունները⁶⁵։ Առաջին դեպքում հաշվի է առնվել ծառի ճյուղերը մարդու կողմից հեշտությամբ ոլորելն ու դրանցից հյուսածո իրեր պատրաստելը, երկրորդ դեպքում՝ խաղողի վազի աճելու ձևը (Հ. Աճառյանը առաջինին հանգող *witā- նախաձևից է դնում հայ. գիհի<*գի «գիհի»<«ուտի» բառը)⁶⁶։ Դրանց սերտ կապի վկայությունն է հաստատում հու-

Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ. - ՊԲՀ, 1968, -2, էջ 91, Ս. Պ է տ - ր ու յ ա ն. «Շարայի ցեղամիությունը...», էջ 67:

⁶⁰ Strabo, XI, 14, 14.

⁶¹ Խ ո թ է ն ա ճ ի, Բ, դ, Ս. Պ է տ ր ու յ ա ն. «Շարայի ցեղամիությունը...», էջ 66-67, 73-74:

⁶² И. М. Дьяконов. Хурритский и урартский языки. - Языки Азии и Африки. Языки древней Передней Азии. Т. III. М., 1979, с. 56.

⁶³ Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы (այսուհետև՝ ИЯИ), т. II. Тбилиси, 1984, с. 647.

⁶⁴ Այլ ստուգաբանությամբ տե՛ս Ս. Պ է տ ր ու յ ա ն. «Շարայի ցեղամիությունը...», էջ 67, ն ու յ ն ի՝ Հացագգինների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում. - ՊԲՀ, 1981, № 3, էջ 201-202:

⁶⁵ ИЯИ, т. II, с. 649-650.

⁶⁶ ՀԱԲ, հ. IV, էջ 627:

նարեն (F)ίτέα «ուտի» բառը, որը հումերոսյան հունարենում «խաղողի վազ» է նշանակում⁶⁷: Ուիտիա/*Մitia երկրանունը ևս իր «խաղողային» ստուգաբանությամբ հաստատում է այնիանների՝ իր բնակիչների, * ūainian ցեղանվան «գինիական» ստուգաբանության ճշմարտացիությունը: Բնչպես Βιαίνα-/*V(i)āinō երկրանվան դեպքում է⁶⁸, այս դեպքում ևս Ούτία/Մitia երկրանունը և (F)Αίνιαες/*Ūainian- ցեղանունը գալիս են հաստատելու հայի կյանքում և Հայկական լեռնաշխարհի տնտեսության մեջ խաղողագործություն-գինեգործության ժամանակին ունեցած կարևոր դերի իրողությունը⁶⁹:

Այսպիսով, Ասորեստանի թագավոր Թիզլաթփալասար I-ի մ. թ. ա. 1112 թ. նաիրյան արշավանքը նկարագրող սեպագիր արձանագրության մեջ հիշատակված մի շարք լեռնանունների և երկրանունների քննությունը ցույց է տալիս, որ՝ 1. հետագա Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի այդ տեղանունները սերտ կապի մեջ են նախորդ և հաջորդ դարաշրջանների իրականության ու հայկական առասպելաբանության հետ, որ՝ 2. նույն տարածքներում դրանց իմաստաբանական երկվորյակ տեղանունների հանդիպում ենք հաջորդ դարերի ընթացքում, որ՝ 3. դրանց մեծ մասն ունի հնդեվրոպական-հայկական հստակ ստուգաբանություն⁷⁰: Բսկ սրանք բոլորը միասին խոսում են մ. թ. ա. II հազարամյակում Արարատյան դաշտի և հարակից շրջանների բնակչության հնդեվրոպական-հայկական ընդհանրությանը պատկանելու մասին:

“АРАРАТСКИЙ РАЙ” В КЛИНОПИСНЫХ ИСТОЧНИКАХ

САРГИС ПЕТРОСЯН

Р е з ю м е

В надписях ассирийского царя Тиглатпаласара I говорится о походах ассирийцев в страны Наири. Исходным пунктом военного похода 1112 г. до н. э. был Тумме (в районе Харпута), а конечным пунктом – Дайаени (поздн. Тайк в бассейне реки Чорох). Во время этого похода армия

⁶⁷ ИЯИ, т. II, с. 628, 650.

⁶⁸ Մ. Պ և տ ր ո ս յ ա ն. Գնունի նախարարական տոհմի և գինու պաշտամունքի շուրջ.– ՊԲՀ, 1999, № 2-3, էջ 187-188:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 180-187, ն ու յ ն ի ՝ Հին հայոց խաղողագործ աստվածը.– Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան, Երևան, 2004, էջ 158-164:

⁷⁰ Թիզլաթփալասար I-ի նույն արձանագրության մեջ հիշատակված են նաև հնդեվրոպական ծագումով ուրիշ լեռնանուններ և երկրանուններ (տե՛ս Մ. Պ և տ ր ո ս յ ա ն.«Եղջերավոր»– «գիշատիչ» հակադրամիասնական պաշտամունքի արտացոլումը նաիրյան մի քանի տեղանուններում, էջ 48-49):

Тиглатпаласара преодолела 16 “могучих гор” и победила 23 “царей” стран Наири. В армянских преданиях говорится, что патриарх Ной посадил первый виноградник именно в районе горы Арарат. С этой точки зрения заслуживают особенного внимания такие топонимы из Араратской равнины клинописного периода, какими являются хоронимы *Šururia*<**Šur-ur-ia* (ср. арм. շոր/շոր “виноградная кисть, гроздь без виноградин”), *Uiram*<**Ūir-am* (ср. арм. վրեճի “сорт винограда”) и *°Aza*/**Ūaza* (ср. арм. Վազ “виноградная лоза”). Страбон сообщает, что одна часть айнианов обитала за горами Аб и Нибар, т. е. на Араратской равнине. Этноним (F)A’ivivεç/**ûain-ian* находится в прямой связи как с хоронимом *Viaina*-//**Vāinə* или *Viāinə* (по И. М. Дьяконову), так и со словами “вино” индоевропейских языков. В данном случае надо иметь в виду факт широкого распространения виноградарства и виноделия у араратской части древних армян.

“THE ARARAT PARADISE” IN CUNEIFORM SOURCES

SARGIS PETROSSYAN

S u m m a r y

During the march of 1112 B.C. the Assyrian army headed by Tiglath-pileser I surmounted 16 “mighty” mountains and conquered 23 “kings” of the lands of Nairi. It is said in the Armenian legends that patriarch Noah planted the first vine exactly in the area around Mount Ararat. According to this point of view special attention should be paid to the toponyms dating back to the cuneiform period of Ararat Valley, such as *Šururia*<**Šur-ur-ia* (Cf. Arm. շոր/շոր “vineyard cluster”); *Uiram*<**Ūir-am* (Cf. Arm. վրեճի “a sort of grape”) and *°Aza*/**Ūaza* (Cf. Arm. Վազ “vine”). Strabo testifies that part of Aynians inhabited the area lying beyond Abos and Nibaros mountains, i.e. Ararat Valley. Ethnonym (F)A’ivivεç/**ûain-ian* (Cf. the word “wine” in Indo-European languages) is the reflection of the fact that vine-growing and wine-making were widespread among the ancient Armenians inhabiting the area near Mount Ararat.